

Відгук
офіційного опонента
про дисертацію на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук Коваленка Бориса Олексійовича
«Мовно-культурний ареал Поділля в історії української
літературної мови кінця XIX – початку XX ст.»
зі спеціальності 10.02.01 – *українська мова* (Київ, 2021)

В українському історичному мовознавстві є коло важливих питань, які, хоча й не залишалися поза увагою дослідників, потребують нині нових підходів і поглибленого осмислення з позицій сучасних досягнень лінгвістики для відтворення об'єктивної картини історії української літературної мови на широкому культурно-історичному тлі.

Роль мовно-культурного ареалу Поділля в історії української літературної мови кінця XIX – початку XX ст. у дисертаційній праці Б.О. Коваленка постає в новому ракурсі завдяки тому, що дисертант поклав в основу свого дослідження художні й публіцистичні тексти-рукописи письменників, які репрезентують Поділля, а також правлені ними прижиттєві видання їхніх творів. Зіставлення рукописів із опублікованими виданнями з урахуванням мовної специфіки фольклорних та етнографічних записів із цього регіону дозволило дослідникові побачити живу об'єктивну картину мовної практики С.В. Руданського, А.П. Свидницького та М.М. Коцюбинського, відтворити чимало особливостей їхнього ідіолекту, які раніше залишалися поза увагою мовознавців, повніше схарактеризувати названих авторів як мовних особистостей і їхню роль у розвитку української літературної мови, зокрема у виробленні її норм, а також глибше осмислити питання про взаємодію літературної мови і діалектів. Прочитання рукописних текстів у культурно-історичному контексті кінця XIX – початку XX ст. спричинило й нові мовно-естетичні оцінки творчої спадщини письменників, і поглиблене осмислення ролі мовно-культурного ареалу

Поділля в історії тогочасної української літературної мови. З огляду на зазначене вище вважаємо, що розглядана дисертаційна праця Б.О. Коваленка є *актуальною*.

Мовна специфіка Поділля та її вплив на становлення української літературної мови були предметом зацікавлення багатьох вітчизняних лінгвістів. Окремі аспекти цього питання розглядали зокрема І.К. Білодід, П.П. Доценко, П.П. Плющ, А.М. Поповський, І.Г. Матвіяс, В.М. Русанівський; Т.А. Космеда, Т.Ф. Осіпова та Н.В. Піддубна та ін. Проте Б.О. Коваленко у своїй дисертації *вперше в українській лінгвістиці* з'ясував роль мовно-культурного ареалу Поділля кінця ХІХ – початку ХХ ст. у становленні й розвитку загальнонаціонального літературного стандарту, зокрема показав значення мовної практики письменників-подолян, специфіки їхнього ідіостилю в історії української літературної мови на широкому фольклорно-етнографічному тлі, що зумовлює *наукову новизну* дисертаційного дослідження.

Названі здобутки дисертаційної праці поглиблюють *теоретичну базу* для розвитку теорії та методології дослідження історії української літературної мови, подальших розвідок щодо ролі в ній мовотворчості письменників на основі їхніх автентичних текстів, а також для вивчення зв'язку українських говорів з урахуванням їхньої динаміки з літературною нормою української мови кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Практична цінність дисертаційної праці Б.О. Коваленка полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані у викладанні курсів історії української літературної мови, історії українського мовознавства, лінгвостилістики та спецкурсів, присвячених мовотворчості письменників-подолян; при укладанні сучасних нормативних словників української мови і словників українських народних говорів; для поглиблення знань про історію становлення сучасних норм української літературної мови.

Дослідник поставив перед собою мету «визначити роль мовно-культурного ареалу Поділля в історії української літературної мови кінця

XIX – початку XX ст.» (с. 31). Вказаної мети, на нашу думку, дисертант досягнув, розв'язавши низку логічно й чітко окреслених завдань із застосуванням відповідних наукових методів. Цими методами дослідник володіє добре, що й забезпечило достовірність отриманих результатів дисертаційної праці.

Об'єкт і предмет дослідження сформульовано чітко.

Матеріал дослідження і його мета зумовили структуру дисертації. Окрім вступу, вона містить 5 розділів із висновками до кожного з них, загальні висновки, список використаної наукової літератури та опрацьованих джерел (385 позицій), перелік умовних скорочень. Загальний обсяг дисертаційної праці становить 473 с., обсяг основного тексту – 406 с.

Дисертаційне дослідження Б.О. Коваленка спирається на міцне *теоретичне підґрунтя*, на здобутки української лінгвістики XX – початку XXI ст., ґрунтовно проаналізовані й осмислені у проекції на роль мовотворчості письменників у розбудові української літературної мови, зокрема у виробленні її норм.

Потужною є *джерельна база* дисертації, яку становлять фольклорні та етнографічні записи другої половини XIX ст., рукописи / автографи, авторизовані й неавторизовані списки творів С.В. Руданського, А.П. Свидницького та М.М. Коцюбинського; діалектологічні дослідження та різні лексикографічні праці кінця XIX – початку XX ст., а також архівні матеріали, які зберігаються в різних установах України й за кордоном. Ґрунтовне опрацювання названих джерел дозволило дисертантові заглибитися не тільки в автентичну мову текстів, а й у мовну картину світу подолян розгляданого періоду .

Природно, що в першому розділі «Українське народне мовлення кінця XIX ст. на Поділлі у контексті становлення літературної мови» предметом пильної уваги дисертанта стало обґрунтування важливості дослідження саме рукописної спадщини класиків української літератури, адже тільки першоджерела достовірно засвідчують живу мовну матерію минулого,

зокрема й вплив культурно-мовного довкілля на ідіостиль письменника, дозволяють дослідникові дійти об'єктивних висновків про роль мовотворчості видатної особистості минулого у становленні та розвитку норм літературної мови.

Перший розділ дисертаційної праці Б.О. Коваленка засвідчив, що дослідник глибоко осмислив здобутки української лінгвістики ХХ – початку ХХІ ст. у проєкції на обґрунтування необхідності спиратися саме на рукописні тексти для об'єктивного відтворення мовної реальності минулого, зокрема й говіркових рис в ідіолекті письменника.

Дисертант переконливо показав, що лише автентичні тексти з Поділля – записи пісень, казок, оповідань, прислів'їв і приказок – можуть бути надійним джерелом для вивчення діалектних особливостей мови подолян завдяки дотриманню записувачами (упорядниками) фонетичного принципу правопису. Шляхом докладного аналізу фольклорних текстів дослідник виявив у них фонетичні, граматичні та лексичні говіркові риси, довів, що діалектні особливості подільського говору на різних мовних рівнях свідчать про наявність у ньому західної та східної зон.

Доцільним є здійснений здобувачем ґрунтовний аналіз лексикографічних праць другої половини ХІХ ст., унаслідок чого завдяки покликанню укладачів словників на територію побутування реєстрових мовних одиниць вдалося виявити лексеми, притаманні подільському говору. Необхідним для глибшого осмислення розгляданого феномену вважаємо й аналіз праць ХІХ ст., присвячених опису специфіки подільського говору, а також узагальнення спільних для нього рис.

Окремо потрібно підкреслити увагу дослідника до екстралінгвальних чинників, які у взаємодії з лінгвальними зумовлювали важливу роль мовно-культурного ареалу Поділля в історії української літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Другий розділ, присвячений діалектним особливостям ідіостилю С.В. Руданського, засвідчує, що дисертант добре вивчив питання про

творчість письменника як об'єкт лінгвістичних досліджень, ґрунтовно дослідив особливості правопису, до якого вдавався автор («ярижки»), а також переконливо показав відображення фонетичних, лексичних, морфологічних і словотвірних рис подільського говору в рукописній спадщині С.В. Руданського, схарактеризував мовну специфіку його співомовок, зокрема казок, байок, небилиць. Саме використання рукописних текстів дозволило дослідникові звернути увагу на ті важливі риси ідіолекту С.В. Руданського, які не відображено в пізніших виданнях його творів, і завдяки цьому чіткіше окреслити роль і місце письменника в історії української літературної мови.

У третьому розділі розглянуто рукописну спадщину А.П. Свидницького в проєкції на літературний стандарт. Дисертант скрупульозно вивчив риси подільського говору, наявні в рукописних текстах письменника, на всіх мовних рівнях; цінність такого дослідження полягає в реконструкції важливих особливостей індивідуального стилю А.П. Свидницького, адже у виданнях його творів такі риси залишилися невідбитими. Привертають увагу слушні спостереження і міркування дослідника. Доцільним є виокремлення ним у межах розмовних лексем, що функціонують у текстах А.П. Свидницького, лексико-семантичних полів на позначення руху, процесу говоріння, а також процесу випивання тощо, які дозволяють нам відчуті лексичну специфіку подільського говору, його живий дух. Цінним є те, що Б.О. Коваленко звертає увагу на елементи подільського бурсацько-семінарського жаргону, наявні в текстах А.П. Свидницького.

Аналіз відображення лексики подільського говору в сучасних словниках показав, що частина лексем належить до загальноновживаних і кодифікована сучасною українською літературною мовою, частина стала історизмами, окремі слова зафіксовані як діалектні або ж відсутні в тлумачних словниках. Шляхом аналізу російськомовних творів А.П. Свидницького дослідник виокремив у них регіональні лексеми (українізми), які дозволяють читачеві відчуті національний колорит і

національну належність героїв – зазвичай, подолян. До здобутків дисертаційної праці зараховуємо й те, що Б.О. Коваленко виявив у текстах письменника фразеологічні одиниці, які є органічним компонентом мовної картини світу подолянина XIX ст., і здійснив їх комплексний лінгвістичний аналіз.

У четвертому розділі «Динаміка ідіолекту М.М. Коцюбинського в контексті територіального мовлення» дослідник показав становлення мовної особистості автора з увагою до того, як відбилися в його текстах говіркові явища. Уважне зіставлення мовних особливостей ранніх і пізніших рукописів письменника дозволило дисертантові виявити важливу тенденцію до зникання окремих рис подільського говору з мови пізніших творів М.М. Коцюбинського, реконструювати мовну майстерню автора, його працю над тим, щоб мова текстів не була говірковою, а також з'ясувати його погляди на те, якою повинна бути українська літературна мова. Водночас дисертант переконливо показав, що письменник майстерно використовував гуцульські діалектні одиниці для створення колоритних мовних портретів персонажів своєї повісті «Тіні забутих предків». Цікавими є спостереження Б.О. Коваленка щодо особливостей правопису в рукописному епістолярії письменника та відображення в його приватному листуванні подільських діалектних рис.

П'ятий розділ «Подільський елемент у формуванні літературного стандарту кінця XIX – початку XX ст.» має узагальнювальний характер. Важливими для осмислення проблеми ролі мовно-культурного ареалу Поділля у формуванні української літературної мови є спостереження дисертанта щодо покликань на твори С.В. Руданського, А.П. Свидницького, М.М. Коцюбинського у словниках другої половини XIX – початку XX ст. із проєкцією на представленість відповідних лексичних одиниць із текстів названих письменників в одинадцятитомному «Словнику української мови», що дало можливість виявити цікаві семантичні та функціональні зсуви, а також ту лексику, яка не була кодифікована.

Загальні висновки ґрунтовні, у них відображено результати дисертаційного дослідження.

Високо оцінюючи дисертаційну працю Бориса Олексійовича Коваленка, дозволимо собі водночас висловити деякі зауваження й міркування.

1. Вважаємо, що в дисертації варто було б глибше розглянути питання походження лексичних регіоналізмів, зокрема окреслити причини і шляхи появи полонізмів у подільському говорі: *виспа* 'острів' (с. 395) – пол. *wyspa*, *дактель* 'фінік' (с. 193, 398) – пол. *daktyl*, *злото* 'золото' (с. 397) – пол. *złoto*, *муштарда* 'гірчиця' (с. 337) – пол. *musztarda*, *набіл* 'молочні продукти' (с. 397) – пол. *nabiał* та ін.

2. На нашу думку, доцільно було б звернути більшу увагу на зв'язок мови письменників-подолян зі староукраїнською книжною традицією. Аналізуючи мову їхніх рукописних текстів, дослідник пише про «вживання слів, які на сучасному етапі сприймаються як росіянізми: *кровать* – *ліжко*, *первий* – *перший*, *уздыхало* – *зітхало*, *конькы* – *ковзани*, *письмо* – *лист*, *осторожно* – *обережно*, *перепорчыни* – *зіпсовані*, *чуть* – *ледь*, *колодець* – *колодязь*, *выстроілы* – *збудували* та ін.» (с. 287–288); «уживання слів, які на сучасному етапі сприймаються як росіянізми: *мыр* (світ), *празнык* (свято), *вузелком* (вузлик), *потрибуют* (потребують), *прыятный* (приємний), *время* (час), *пысьмо* (лист), *почтовый* (поштовий), *город* (місто), *выноватый* (винний), *прежни* (попередні), *содержувати* (утримувати), *позавыдовати* (позаздрити)» (с. 337) тощо. Варто було б прокоментувати, що значна частина наведених лексем, які з позицій сучасної мовної свідомості видаються неукраїнськими, дісталася нам у спадок від староукраїнської книжної традиції і була органічним компонентом мовного світу українців попередніх століть.

Коли Б.О. Коваленко слушно звертає увагу на таку синтаксичну особливість подільського говору, як вживання конструкції давального відмінка з прийменником *к* і його фонетичними варіантами (с. 73–74), варто

було б зазначити, що це не тільки говіркова ознака, а й риса, притаманна староукраїнській книжній традиції.

Корелює зі староукраїнською книжною традицією і флексія **-а** в родовому відмінку однини іменників II відміни (*світа, віка*) (с. 202). Впливом книжної традиції можна пояснити і написання С.В. Руданським *счасльви, счастя* (поряд із *щастя*), яке автор дисертації трактує як «ненормативний варіант» (с. 196). Уживання *хоть* замість *хоч* (див. с. 198) у рукописах С.В. Руданського теж може бути підсилене впливом тривалої літературно-писемної практики: *хоть* засвідчено й у Г.С. Сковороди, і в І.П. Котляревського, і в Т.Г. Шевченка.

3. Потребує уточнення часто вживаний дослідником вислів «ненормативне вживання голосних» (с. 4, 79, 193, 202 та ін.). Якщо йдеться про наближення [е] до [и] чи [и] до [е] в ненаголошеній позиції, яке письменники передавали написанням **ы, и** замість **е** (наприклад, у А.П. Свидницького: *смытану, пиыныця* – с. 277; *лижанка, тиче* – с. 279) або **е** замість **и** (наприклад, у С.В. Руданського: *похельвся* – с. 193), то таке написання може відбивати вже усталені норми української орфоєпії.

4. Окремі твердження дисертанта потребують перегляду. Дослідник зокрема зауважує, що в рядках пісні «*Не журися, дівчино, тій великій шкоді, Маю пару лебедів, пошлю їх проти воді*» наявна форма двоїни (с. 63). На нашу думку, такої форми у наведеному фрагменті тексту немає. У сполуці *проти воді* давальний відмінок іменника є наслідком граматичної інтерференції, зумовленої впливом відповідної польської конструкції: пол. *przeciw* ‘проти’ вимагає саме давального відмінка.

Висловлені міркування не стосуються концептуальних положень дисертаційного дослідження і не применшують його наукової вартості. Дисертація Б.О. Коваленка – це оригінальна завершена самостійна наукова праця, яка є вагомим внеском в українську лінгвістику, зокрема в історію української літературної мови.

Дисертаційна праця пройшла достатню апробацію на міжнародних наукових, науково-практичних конференціях, симпозіумах, пленумах, читаннях, круглих столах. Дисертант опублікував одноосібну монографію і розділ у колективній монографії, словник, 37 статей у фахових виданнях України, зокрема 13 – у наукових журналах, що входять до наукометричних баз даних; 8 – у закордонних; решта публікацій є додатковою апробацією дослідження. Публікації та автореферат повно відбивають основні положення та результати дисертації.

Рецензована дисертаційна праця «Мовно-культурний ареал Поділля в історії української літературної мови кінця XIX – початку XX ст.» відповідає спеціальності 10.02.01 – українська мова та вимогам п.п. 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою КМУ № 567 від 24.07.2013 р. (зі всіма змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015, № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016, № 943 від 20.11.2019, № 607 від 15.07.2020), а її автор, Коваленко Борис Олексійович, заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Офіційний опонент –
доктор філологічних наук,
професор кафедри української мови
та прикладної лінгвістики Інституту філології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Л.П. Гнатюк

Підпис Л.П. Гнатюк стверджую

Відгук надійшов до
спеціалізованої вченої ради
А 26.173.01 Інституту української мови НАНУ
14 квітня 2021 р.
Членів секретар спецради В.М. Фурса